

Azərbaycan xalqının mənəvi yüksəlişində, tarixi taleyində qeyri-adi dərəcədə xidmətləri olan Anara qarşı qərəzli və qəzəbli hücumlar mərhələsi istər-istəməz hər birimizdə ikrah doğurur. Yeni, milli hissləri, ədəbi dəyərləri uca tutan hər bir kəsde. Ən yaxşı cavab Anarın bələnlərin yazdıqlarıdır. Hətta o qədər korafəhmələr var ki, qoyduyu korazehin suallara cavabı da Anardan istəməyə çalışırlar. Unudurlar ki, Anar o suallara cavab vermək mərhələsini çoxdan keçib. Əsl cavab Anarın bələnlərini yazdıqlarıdır. Bu dəfə mən yazıçı-publisist, tədqiqatçı Salatın Əhmədlinin "Anarın "Yaşamaq haqqı" monoqrafiyasından doğulan düşüncələrimi oxucularla bölüşmək istədim.

Salatın Əhmədli çox maraqlı bir yanaşma ilə anarşünaslığa töhfə verir.

Anarın "Yaşamaq haqqı (şəxsi xatirələr işığında tarixi-siyasi traktat)" adlı çox dəyərli düşüncə aspekti məqalələri əsasında monoqrafiyasını işləyib sanki ədəbi-mənəvi mühit üçün yeni polemika imkanı açtı. Əlbəttə, Anarın bədii yaradıcılığı elmi araşdırmaların 50 ildən çoxdur ki, mövzusunda. Salatın Əhmədli hələ tədqiqata cəlb olunmamış sahəyə müraciət edib, sübhəsiz, ilk dəfə Anarın ədəbi-fəlsəfi düşüncələr yaradıcılığını tədqiqatçı gətirib.

Ancaq mən ehtiyac duyuram ki, Salatın Əhmədlinin tədqiqatı haqqında danışımdan əvvəl bu tədqiqatı təhlil etməyin vacib olduğunu dikte edən bəzi məqalələr essevari düşüncələrimlə işiq salım.

***

İllər öncə həyatımızın inqilaba meyilli çağlarında Avropa fəlsəfəsindən gələn bir fikri Aydın Məmmədov gündəmə gətirmişdi: "Bu xalq sevdiyini həmişə gözələrinin qabağında görmək istəyir...". Səhv eləmirəmsə, bu fikrin müəllifi Bismarkdır. Və həm də bu fikrin davamı çox təəssüf doğurucu məntiqə yekunlaşır.

Anarla bağlı hər hansı bir düşüncəni yazıya gətirmək istəyəndə gündəmin bütün ziddiyyəti göz önünə gəlir. Sanki adamlar sevginin bir ucalıq mərtəbəsindən o tərəfə tarazlıq itirir və ən duyulmuş, hörmətli və istekli münasibət tərs üzünə çevrilir.

Qərəzkarlar, həyatın ahəngdar axını ilə barışmayanlar, bir sözlə, dumanlı isteklərinə yetə bilməyənlər hər tərəfdən Anara hücumla təskinlik tapmağa çalışırlar.

Amma bütün hallarda günəşi sevənlər onun həyatın əsas mənbəyi olduğunu yaxşı bilirlər.

Anar ilk gənliyindən, ilk yazılardan üzü bəri insanların varlığında yuva qurmuş qaranlıq dağıtmağa yönəlmiş tutan söz yazıb, söz yaradıb. Onun yaratdıqlarının hamısının nüvəsində işiq dayanır.

Azərbaycan xalqı birmənəli olaraq Anarı böyük həqiqət kimi qavrayır. Azlıqda qalıb qəzəbini çeynəyənlər, hətta bir yerə yığılıb var gücü ilə bağırması belə nə Anarın, nə də bütövlükdə xalqın heç tükünü də tərpədə bilmez.

Anar 5-6 yaşından, dili söz tutandan bəri görünə bilib. Əvvəlcə istedadlı uşaq, sonra intellektual gənc yazıçı və nəhayət, parlaq mənəvi güc sahibi olan sənətkar, bu gün isə təkcə Azərbaycan xalqının yox, dünyanın böyük sənətkarlarının etiraf etdiyi dahidir.

Dahi kimdir? Qısa və dəqiq cavab verməli olsaq: dahi yaşadığı dövrün mənzərəsini dəyişən mütəfəkkirdir. Beləsi hərbdə de ola bilər, iqtisadiyyatda da ola bilər, sənətdə de ola bilər. Anar kimsənin inkar edə bilmədiyi dövrün mənzərəsini parlaq və azad fikrili yaradıcılığı ilə dəyişə bilib.

Biz Anarın gəlişi ilə yeni ədəbi-mənəvi mənzərə ilə qarşılaşdıq. Bu artıq Anarın dövrünün mənzərəsini dəyişməyə qadir olduğunun təsdiqi idi.

"Beş mərtəbli evin altıncı mərtəbəsi" əsərinin adı üzərində çoxlu mübahisələr gedib. Bir neçə il bundan əvvəl mən qeyd elədim ki, bu ifadə ilə Anarın məkanından çıxmanın mahiyyətini verib. Sonralar gənc yazıçı Etibar Muradxanlı "İlin beşinci fəslini" əsərinin müzakirəsində də bunu bir daha yada saldı: "həmin əsəri ilə Etibar Muradxanlı zamanın çıxmanın mahiyyətini verib. Daha bir

"YAŞAMAQ HAQQI" SÖZÜN AYNASINDA YAXUD ƏDƏBİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZİN ƏBƏDİYAŞAR HƏQİQƏTİ

Yaz işığında, baharın ilq hərərətində yönümü yazıya tuturam. Yazı... əzəlinde yaz olsa da, çoxqatlı, çox rəngli sözdür. Tanrıya xitabən təzə doğulan körpəyə "bəxtini yaz" deyirik. "Bəxtini yaz" deyəndə ömrünə, "gününe işiq ver, qəlbinə nur ver, yolunu açıq elə" anlamlarını nəzərdə tuturuq. Demək, "yazı"nın bəxt, tale anlamında mistik bir mahiyyət də var.

Min illərin sınağından keçən bəxt, tale anlamını qaralayıb bir tərəfə qoya bilmərəm...

Ə.XƏLƏFLİ "İŞİĞİN ANARI" ESSESİNDƏN

zamanın çıxma obrazını lənkeranlı yazarımız Qaaf Cəfərlili "Saatın 61-ci dəqiqəsi" əsərində reallaşdırıb. Burada 3 nəslə ayrı-ayrılıqda təmsil edən müəlliflərin adları çəkilir. Sübhəsiz, Anar birincidir. Bu, qeyri-adi yanaşma mahiyyətini Anar ədəbi-fəlsəfi düşüncəmizə ilk dəfə gətirib. Sübhəsiz, "Beş mərtəbli evin altıncı mərtəbəsi" olmasaydı, "İlin beşinci fəslini" də yaradıla bilməzdi, eləcə də "Saatın 61-ci dəqiqəsi".

Onu da deyim ki, sosial sərbəkdən bu fikirləri paylaşmalarından sonra çoxlu özünü fikir sahibi hesab edənlər plagiatlıqla bu düşüncələrimi mənimsəməyə çalışıblar. Onların hər hansı birindən soruşsan ki, məkanından çıxmanın mahiyyəti nədir - bəlkə heç sərş də edə bilməz, neinki derk etməyi.

Yeni Anarın yaratdığı yeni yanaşma mahiyyəti artıq yaşarı bir önəmə karakteri alıb.

***

Əvvəlcə, Salatın Əhmədlinin "Anarın "Yaşamaq haqqı" monoqrafiyası ilə bağlı düşüncələrimizi, zənnimcə, tədqiqat əsərinin strukturu əsasında aparmaq oxucuda daha aydın təsvür yarada bilər. Ona görə də tədqiqat əsərinin girişində müəllifin əsərin xarakterini ilə bağlı düşüncələrini mütləq diqqətə çəkməliyik.

Məlumdur ki, Anar cəmiyyətin mənəvi problemlərini, tez-tez dəyişən siyasi hadisələrin xarakterini özünün ziyalı mövqeyi ilə düşüncəsindən keçirib və mütləq münasibət bildirib. Müəllif tədqiqatının əvvəlində Anarın tarixi reallıqlara münasibətini əks etdirən əsərlərini yazıya gətirməsinin səbəblərini əsərdə edir: "Anarın "Yaşamaq haqqı" (Şəxsi xatirələr işığında tarixi-siyasi traktat)" adlı müxtəlif vaxtlarda qələmə aldığı, zəngin vacib məsələləri özündə ehtiva edən məqalələr toplusu deyərdim ki, ən dəyərli keyfiyyətlərə malikdir. Diqqətimizi çəkən Anarın xüsusi olaraq həyatının böyük bir məqamları ilə bağlı qələmə aldığı tarixi reallıqlar da mühim əhəmiyyət kəsb edir. Anarın türk dünyası ilə genetik, həm də mənəvi bağlılığı, türk tarixinə, folkloruna, siyasi həyatına dair yüksək səviyyəli - həm elmi-nəzəri, həm tarixi faktları özündə əks etdirən məsələlərə yanaşma meyarı Anarın yüksək siyasi, intellektual səviyyəsindən xəbər verir". Bu qısa qeydlərdən bizə aydın olur ki, son otuz il ərzində ölkəmizin həyatında baş verən hadisələrin mahiyyətində Anar həmişə işiq sala bilən məvzuları qələmə alıb.

Müəllifin qeyd etdiyi kimi Anarın yüksək intellekti və istedadı imkan verir ki, o, qələmə aldığı mövzunu həm elmi-nəzəri, həm də ədəbi-bədii aspektdə yüksək özünüifadə imkanları ilə yazsa bilsin. Tədqiqatçı Azərbaycanın keçdiyi tarixi yolun, əlbəttə, söhbət Sovet dövründən gedir - həm ziddiyyətli, həm də qürurverici məqamları haqqında Anarın yazılarına münasibəti ilə sanki oxucu və sənətkar arasında bir anlaşma körpüsü yaradır. Əlbəttə, Sovet dövrünün mənəvi problemləri, türkçülüyə sət münasibət və s. bir çox məsələlər Anarın ədəbi publisistika yaradıcılığında kifayət qədər dolğunluqla əks olunub. Müəllif doğru deyir ki, real tarixi həqiqətlər Anarın qələmində daha diqqət çəkir.

Tədqiqatçı görkəmli sənətkarımızın türk milli düşüncə sistemi ilə bağlı qeydlərində tədqiqatçı-publisist Azər Turanla məqama ayrıca diqqət yetirir. Və tədqiqatının nə üçün yaşamaq məramı üzərində durduğuna bir növ aydınlıq gətirir: "Tədqiqatçı-publisist Azər Turanı "ədəbiyyat tariximizin açılmamış səhifələrini işıqlandıran, ayrı-ayrı yetərincə tanınmayan söz ustalarımızın yaradıcılıq yolunu araşdırın bir çox məqalə və kitabların müəllifi" kimi qiymətləndirən Anar onun "İrfan çobanı" adlı yeni kitabında "müxtəlif mətləblərə toxunulsa da, əsərdə başdan sonadək ana xətt kimi keçən məflurə - türkçülük ideyasıdır. Türk milli şüuru ideyası, türklərin YAŞAMAQ HAQQIDIR. Xalqın, millətin yaşamaq hissi milli şüurun təməli olan dili yaşatmaqdan başlanır. Türk şüurunun - özünüqoruma instinkti də buradan qaynaqlanır" - deyir". Müəllif girişdə türk dünyası anlamının tarixi gündəmə gətirilməsi yolunun problemlərinə də diqqət yönəldir. Və bu yöndə Anarın öz dediklərinə istinad edir: "Uzun illər boyu türk milli özünüdərk və özünümüdəfə problemləri məni də düşündürüb, sovet dövründə açıq söylənə bilməyəcək, yaxud üstüörtülü, pərdəli şəkildə səzdirilən fikirlərimi xatırladım. Məsələn, o zaman "Türk dünyası" ifadəsini dilə gətirmək aqlaşmaz olsa da, həmin ideyaları "Dədə Qorqud dünyası" adlı esmədə dolay yolla bildirməyə çalışmışdım. Şükür ki, bu fikirləri açıq söyləmək vaxtı gəlib çatıb" - deyən Anar bunlarla bağlı "İrfan çobanı" kitabına geniş resenziya yazdığını, yazının "Ədəbiyyat qəzeti"ndə çap olunduğunu, Azər Turanın əlyazmasına yüksək qiymət verməklə yanaşı, əsərin onda oyatdığı mülahizələrə də böyük yer verdiyini söyləyir". Əlbəttə, burada Anar müəllimin səmimi duyğularla "İrfan çobanı" kitabı ilə bağlı düşüncələrinin əsas qaynağını türk milli ruhunun düşüncə gündəminə gətirilməsi uğrunda mübarizə motivini göstərməkdir.

Onu da deyək ki, Anarın "Yaşamaq haqqı" adlı kitabı həyət quruluş, həm də məzmun etibarilə orijinaldır. Ümumiyyətlə, bu kitab göstərir ki, Anar bədii yaradıcılıq ustası olmaqla bərabər, reallıqları ifadə etmək imkanına görə də, yeni ədəbi-publisistik jəndə yazmaq gücünə görə də çox qüdrətli və

mükəmməldir. Tədqiqatçı, görünür, Anarın bu qeyri-adi istedad imkanını diqqət çəkmək üçün "Yaşamaq haqqı"nın janrı istiqamətinə də münasibət bildirməkdən çəkinmir. Maraqlıdır ki, müəllif kitabın janrı ilə bağlı məsələdə də Anarın öz qənaətini əsas götürür. Əlbəttə, janrı xarakterizə edən müəllif qeydi tədqiqatçıya imkan verir ki, qənaətində inamlı olsun. Görünür, elə bu səbəbdən də Anarın öz düşüncələrini olduğu kimi qeydə alır: "Zənnimcə, bu, yazının janrını dəqiq ifadə edir. Mətnimə iradlar tutula biləcəyini də dərk edirəm. Kimlərsə öz ictimai-siyasi fəaliyyətdə həddən artıq yer verməyimi, çıxışlarımın xeyli sət gətirməklə ifrata vardığını düşüncəklər. Amma əvvəla, bu MƏNİM kitabım olduğuna görə, hansısa önəmli ictimai-siyasi olayları işıqlandırmırsam, dəyərləndirmərsə, həmin hadisələrə öz yanaşmalarımı bildirməyim də qeydlərdə və bu münasibət də yalnız indi deyil, hadisələrə eyni vaxtda səslənən çıxışlarım, yazılarım da öz ifadəsini tapmışdır. İkincisi, şəxsi xatirələrin fraqmentləri müəyyən dərəcədə dövrünün ovqatını, ünsiyyətdə olduğum konkret insanların xarakterlərini, münasibətlərini işıqlandırır. Üçüncüsü, ayrı-ayrı müəlliflərin yozumunda olaylar, hərəkətlər, sətjetlər bəzən elə təhrif edilir ki, baş verənlərin gedişatını həqiqətəndə olduğu kimi təsvir və bərpa etməyə ehtiyac duyuram. Ən azı, mənim təsəvvürümdə, yaddaşımda qaldığı, gördüyüm, duyduğum, yaşadığım kimi. Bakıda, Moskvada, Sankt-Peterburqda, İstanbula, Ankarada, Türkiyənin başqa şəhərlərində, Şimali Kiprdə, ABŞ-da, Parisdə, Berlində, Cenevrədə müxtəlif çıxışlarımın böyük parçalar gətirməyimin səbəbi odur ki, bu çıxışlardan müəyyən məqsədlə qopardılan sətətlərin tərs yozumlarına imkan qalmasın. Müxtəlif məkanlarda və müxtəlif mövzularda etdiyim çıxışlarda Azərbaycanın mövcud problemləri haqqında dəyərləndirmələrim və ölkəmizin gələcəyi üçün zənnimcə qarək ola biləcək mülahizələr var. Məndəki sonrakı fikirlərin hədəfini aydınlaşdırmaq üçün bir anlama dəqiq müəyyənləşdirməyəm". Əlbəttə, burada sətə kəsmək də olardı, ancaq böyük sənətkarın çox dəqiq mülahizələri hər hansı bir opponent mövqeyində duran oxucunun qənaətinə ən dəqiq cavab kimi mətnə toxunmaq. Görünür, tədqiqatçının özü də Anarın bu mövqeyini xüsusi qiymətləndirib və mətnə olduğu kimi saxlayıb.

Biz tədqiqatın strukturu haqqında da bir neçə qısa mülahizəni diqqətə cətdürməliyik. Onu deməliyəm ki, Salatın Əhmədli Xalq Yazıçısı Anarın tarixi-siyasi publisistikamızın, ədəbi düşüncəmizin problemləri ilə bağlı məsələlərin publisistik yönündən işıqlandıran yazılarının hər birinə ayrıca tədqiqat xarakterli məqalə həsr edir. İlk baxışdan bu məqalələr ayrı-ayrı mövzularda ehtiva edir. Amma Anarın özünün "Yaşamaq haqqı"na toplanmış yazıları tarixi ardıcılıqla baxımından qurılmaz zamanı ehtiva etdiyi kimi, vahid məkan özündə əks

Əvvəli 2-ci səhifədə

etdirdiyi kimi Salatin Əhmədinin də tədqiqat yazıları bir-birindən təcrid olunmuş müstəvidə deyil. Bu yazılara vahid qiymət xətt verən mənəvi əlaqə məhz Anarın zaman və məkan müstəvisi ilə tonzmlənir.

Tədqiqatda ilk yazı "Anarın "Molla Nəsrəddin" yolu" adlanır. Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində iki ədəbi cərəyan hərəketə başlamışdı. Şübhəsiz, Anar milli düşüncəyə açıq və birbaşa təsir edən "Molla Nəsrəddin" yolunu üstün hesab etmiş və bu düşüncələrini təqdir edən "Molla Nəsrəddin" yolu" adlı çox dəyərli ədəbi-fəlsəfi publisistik əsər yazmışdır. Tədqiqatçı Anarın bu mövqeyinə məhz onun tədqiqat xarakterli yazısı əsasında münasibət bildirir və özü də "Molla Nəsrəddin" yolunu təqdir edir: "Molla Nəsrəddin" yolu" məqaləsində Molla Nəsrəddin və yazıcının özünün fəaliyyətini diqqətə çəkən Anar "Molla Nəsrəddin"i zamanə özü yaratması fikrini təsdiqləyir, "daha çox estetik prinsiplərə əludə olan elitar "Füyuzat"dan fərqli olaraq, "Molla Nəsrəddin"in dövrün ən yaradıcı, ağırlı mətləblərindən söz açmasını, eyni zamanda əhalinin ən savadsız, geri qalmış təbəqəsinin anladığı dildə danışmasını təqdir edir. Sovet dövründə ədəbiyyatşünaslıqda hökm sürən "iki konsepsiya"nın - "Molla Nəsrəddin" və "Füyuzat"ın istiqamətlərini araşdırır və "bir-birinin qatı antipodları" olmalarını "düzgün" dəyərləndirirsə, "Füyuzat"ın və onun baş redaktorunun fəaliyyətinin Azərbaycan xalqına düşmən mövqə kimi səciiyələndiyini isə "yanlış" bilir.

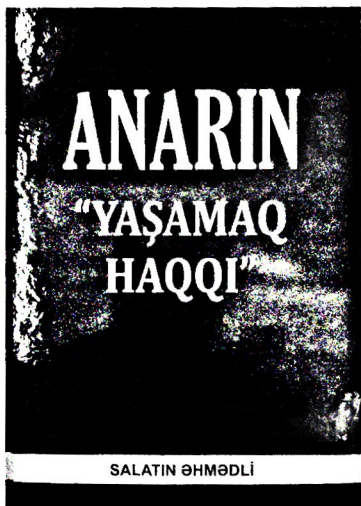
Müstəqillik bərpa edildikdən sonra bir çox meyarların kökündən dəyişdiyi, "Füyuzat" müəlliflərinin həqiqi məqsədlərini də izləmək imkanımızın yaranmadığını, "onların fəaliyyətində Azərbaycan xalqına qarşı heç bir düşmənçilik" olmadığını gördüyümüzü qeyd edir və "əksinə, onlar öz xalqına xidmət etməyə çalışıblar, sadəcə, anladığıları tərzdə. Və belə fərdi yanaşmalarına görə onları ittiham etmək olmaz" - deyir". Maraqlıdır ki, Anar "Füyuzat"a qarşı da kəskin mövqə tutmur. Onların mövqələrinin məhz xalqa xidmət olduğunu da bildirməkdən çəkinmir. Amma iş burasındadır ki, "Molla Nəsrəddin" xalqa xidmətdə açıq, birbaşa, xalqın başa düşə biləcəyi bir dildə yazmaqla mübarizə aparır. Vaxtı ilə Mirzə Cəlil özü deyirdi ki, bizi sadə və asan dildə yazmaqdan utanmadıq. Elə Əli bəy Hüseynzadənin özü də - "Molla Nəsrəddin" redaksiyasında sadə yazmağın özü də hünerdir - deyir "Molla Nəsrəddin" yolunun doğruluğunu etiraf edir.

Bir sözlə, "Molla Nəsrəddin" yolu" adlı əsər "Molla Nəsrəddin" və "Füyuzat" yollarının fərqli məqamlarını üzə çıxarıb və hansının xalqa daha çox gərəkdir olduğunu real faktlarla göstərməyə çalışır.

Doğrudur, S.Əhmədinin də qeyd etdiyi kimi "Füyuzat" da ətrafına parlaq ixtedaları cəmləyib bilməmişdi. Amma "Molla Nəsrəddin"in ətrafındakı sənətkarlar - Sabir, Qökürküsər, Əli Nəzmi, Salman Mümtaz, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Ömər Faiq, Üzeyir bəy və başqaları kimi xalqın öz dilində sanki canlı ünsiyyət qurmağı bacaran müəllifləri ətrafına cəmləmişdi. Salatin Əhmədli Anarın elmi baxımdan çox dəyərli olan yazısı əsasında xalqa yaxın ola bilməyən, insanlara ünsiyyətdə doğmalaşmayan əsl səbəblərini göstərməyə çalışır.

Azərbaycançılığın mahiyyəti Sovet rejiminin çöküşündən sonra çox qabarıq şəkildə üzə çıxdı. Hətta "Anarın azərbaycançılıq düşüncələri" adlı publisistik əsəsi bu ideyanın çox geniş imkanlarını göstərmək baxımından çox dəyərlidir. Tədqiqatçı Salatin Əhmədli də Anarın tədqiqatlarında məxsusi olaraq Mirzə Cəlilin Azərbaycançılıq müstəvisindəki mübarizələrinə elə Mirzə Cəlilin özünün yazdığı əsasında işiq tutur. Anar bütün intellektual imkanı ilə klassiklərin Azərbaycan, Azərbaycan dili, vətən anlayışına münasibətə saflığı və səmimiyyəti baxımından qiymət verir. Çox maraqlı motivlər Anarın tədqiqatında işiq üzə görünür. Ömər Faiqın, Mirzə Cəlilin, Məhəmməd ağa Şahxatlının fikir və

"YAŞAMAQ HAQQI" SÖZÜN AYNASINDA YAXUD ƏDƏBİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZİN ƏBƏDİYAŞAR HƏQİQƏTİ

düşüncələrindən ayrı-ayrı parçaların təqdimi bizə XX əsrin əvvəllərində aparılan mübarizənin nə qədər kəskin və aydın olduğunu göstərməyə çalışır. Biz Mirzə Cəlilin "Azərbaycan" məqaləsini, yaxud M.Şahxatlının qeydlərini oxuduqca qürur duyuruq.

Burada çox maraqlı bir məqam var; ad məsələsi. Mən dəfələrlə demişəm ki, axı insan nə qədər Məhəmmədəli, Hüseynəli, Əhmədəli... və s. kimi adları daşıyır?! Artıq tarix bu adları daşımaq baxımından sanki beziyini etiraf edir. Salatin Əhmədli də Anarın ad məsələsi ilə bağlı düşüncələrinə sanki işiq tutur. Və birbaşa Anarın "Molla Nəsrəddin" yolunu təqdir edən düşüncələrinin bu yerdə nə qədər serrat və aydın olduğunu göstərir. Müəllif Anarın düşüncələrinə əsasən əsas mətləbi diqqətə çatdırır: "Kökləri uzaq keçmişlərdən rüşləməyə ana dilinin qorunması, milli özünütəminatın formalaşması problemi XX əsrdə də eyni cür aktual idi və XXI yüzilliyə də keçə biləcəyi mümkündür" - deyən Anar Qədim Orxon yazılarında həkk edilən "acı giley" in XX əsrin başlanğıcında publisistik Salman Mümtazın "Qul" məqaləsində də səsləndiyini görür. O yazır ki, vaxtilə Ayxan, Gülxan, Ulduzxan, Dənizxan, Oğuzxan, Laçın, Tərhan, Toğrul, Aydın, İldırım, Arslan, Elcan, Uğurlu kimi gözəl adları yaşadan türklər onları yadırgayıb balalarına arəb adları qoymağa başladılar, həm də "qul" sözünü calamaqla - Əliqulu, Həsənqulu, Qulaməli, Əbdülhəsən və s. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmasıyla başqa təhlükəyə məruz qaldıq, ruslaşmaya uğradıq, milli soyadlarının axırına "ov", "yev", "skiy" kimi sonluqlar əlavə olundu. Bu halın qarşısını indi də alınmamışdır". Tarix göstərdi ki, cəmiyyət artıq ad məsələsində yeniliyə meyillidir. Türk kökenli adları Anar da xatırladı. Zənnimcə, bir neçəsini biz də xatırlasaq yerinə düşər: Dağər, Dənizər, Yelay, Suay və s. Onu da qeyd edim ki, mənim nəvələrimin adları da türk kökenli sadə adlardır və hər birisinin də qədim türk dilində xüsusi mənası var: Amur, Aral, Ceyhun, Aray, Alay, Aman, Alur, Alsu, Acay və s. Biz insanlara daha dürüst, aydın düşüncənin yolunu göstərir. Nəticə çıxarmaq hər kəsin öz işidir. Zənnimcə, Salatin Əhmədinin "Yaşamaq haqqı" üzərindəki tədqiqatı da insanların mənəvi mühtidindəki dumanlıqları dağıtmağa xidmət edir.

Tədqiqatda növbəti dəyərli əsər "Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında erməni sindromu" adlanır. Əlbəttə, S.Əhmədinin bu yazısı da Anarın ayrı-ayrı hadisələri vahid

məcəradə, müəyyən mövzu ətrafında birləşdirən məqamları necə işıqlandırmaq imkanlarından danışıq. Xüsusilə Anarın "İlk siyasi partiyalarımız" adlı məqaləsindəki məsələlərin şərhə əsas götürülüb. Məqalə boyu sanki Anarın düşüncə müstəvisinə gətirdiyi adların düşüncə səhnəsini görürük. Stalin, Şaumyan, Çaparidze kimi qeyri-millilə obrazlar tarixi prosesdə tutduqları mövqələrə görə dəyərləndirilir. Eyni zamanda Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Məşədi Əzizbəyov, Mirhəsən Vəzirov kimi tarixi şəxsiyyətlərin bir vaxt "Hümmət" təşkilatı ətrafında birləşmələri də polemika mövzusunə çevilir.

S.Əhmədli Anarın tədqiqatına əsaslanaraq antmilli mövqə tutan adamların arasında Nərimanovun necə fədakarlıqla mübarizə apardığını bir daha öz tədqiqatının mövzusunə çevirir. Biz burada sözün həqiqi mənasında bitib-tükənməyən fakt yığını ilə üz-üzə gəlirik. Əvvəla, Salatin Əhmədinin ustalıqla şərh etdiyi məsələlər Anarın tədqiqatında da sistemli şəkildə yazıya gətirilib. Ermənilərin "Daşnaksütyun" partiyasının cinayətkar fəaliyyətinə qarşı yaradılan "Difai"nin mübarizəsində də söhbət açıqlır və həm də çox əsaslı şəkildə.

Tarixi prosesin ardıcılığını və diqqətli araşdırılmasını imkan verir ki, biz həmin dövrdə Azərbaycanın nə qədər ziddiyyətli proseslərdən keçdiyini də müşahidə edə bileyk. Zəngəzurda zülmə qarşı vuruşan qaçaqların, ümumiyyətlə, qaçaqların xalq içindən çıxan mərdəne qəhrəmanları xalqın ənənəvi dəyərlərini qorumağı özlerine borc bilirdilər. Əlbəttə, Salatin Əhmədinin xüsusi olaraq geniş şəkildə şərh etdiyi "Difai"nin mübarizə yolu Anarın tədqiqatında da kifayət qədər əhatəli şəkildə öz əksini tapır. Salatin Əhmədinin bu tədqiqatını vərəqlədikcə belə bir qənaət məmnunluq doğurur ki, mələk, yazılan itmir, örtüldə qalmır. Hər bir müəllifin arxasınca gələn yeni nəslə təmsil edən tədqiqatçı yazılanlara ictimaişəhdirməklə, xalqa çatdırmaqla müəllifin əsas ideyalarını, bu ideyaların dəyərinin düşüncədə yaşamasına şərait yaradır. Anarın bu tipli yazıları ayrı-ayrı adlar altında dərc olunub. Amma sanki bir-birini tamamlayan qeydlərdir və Salatin Əhmədli də həmin məqalələrin daxili bağlılığını öz tədqiqatında kifayət qədər saxlaya, şərhləri ilə Anarın ideyalarını kütlələrə məmnunluqla çatdırı bilər.

Növbəti yazı "Anar Şərqdə ilk demokratik cümhuriyyətin yaranması haqqında" adlanır. Salatin Əhmədli bu məqaləsini yazmaq üçün görkəmli sənətkarımızın "Şərqdə ilk demokratik cümhuriyyətin yaranması" məqaləsinə istinad edir. Şübhəsiz, ilk demokratik cümhuriyyət məsələsi Azərbaycan tarixinin heç vaxt unudulmamaq fenomenidir. Aydın məsələdir ki, bu mövzunu işlənməsinə görkəmli ictimai-siyasi xadimlər M.Ə.Rəsulzadə və onun silahdaşlarının aydın ideya və məsələ naminə apardıqları mübarizə əsas verib. Əlbəttə, Anar öz yazısında müsavatçılığın qaynaqlarını ciddi və diqqətli tədqiqat ilə örsəyə gətirib. Məqalədə biz iki cəbhənin fikrən qanlı savaşının, sonra sözün həqiqi mənasında qırmızı terrorun qəddarlığı ilə davam edən qarşılaşmanın çox sərt məqamları ilə üzleşirik. Əlbəttə, tərəflərdən birində M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli, digər tərəfdə Mirzə Davud Hüseynov, Ə.Qarayev kimi cəbhələşmənin təmsilçilərini görürük. Fətəli xan Xoynlunun, Əlimərdan bəy Topçubaşovun və digərlərinin mənəvi irsi əsasında Anar çox qarışıq bir dövrə aydınlıq gətirir. Əlbəttə, Anar müəllimin tədqiqatları

bizə bir məsələni başa düşməyə kömək edir. Demək, iki cəbhənin qarşılaşması əslində 37-ci il terroruna tam əsas hazırlamaq məqsədi güdürmüş. Qırmızı terror ideyaların savaşını edamlarla, sürgünlərlə davam etdirir.

S.Əhmədli Anarın dövrü şərh edən, bir çox hallarda müasir oxucuya çox orijinal gələn məqamlara diqqətə yönəldir. Öz şərhləri ilə tarixi hadisələri müasir düşüncənin diqqətinə gətirir. Salatin Əhmədli Anarın istinad etdiyi mənbələri də unutmur. Yusif Akçurranın, Cəmaləddin Əfqaninin, habelə, XIX əsrin böyük maarifçi yazıçısı M.F.Axundzadənin, İsmayıl bəy Qasırlının, H.X.Zərdəbinin, digərlərinin taleyindən keçən Azərbaycan yolunun, azərbaycançılıq düşüncəsinin, eləcə də, bu düşüncənin nüvəsində türkçülüyn yerini Anar çox tutarlı dəlillərlə, əsaslandırılmış tədqiqatlarla üzə çıxarıb. Hətta qeyd etdiyimiz kimi bir çox faktlar çox orijinal təsir başlaşıyır. S.Əhmədli ustadin tədqiqat əsərini özünəxas üslubda dəyərləndirmə müstəvisinə gətirir. Görkəmli türk müfəkkirlərinin "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" şəiarının bu gün də öz əhəmiyyətini qoruduğunu canlı şərhləri ilə oxucu yaddaşına yazır.

Onu da qeyd edim ki, Salatin Əhmədinin Anarın "Yaşamaq haqqı" traktatına ədəbi-fəlsəfi ümumiləşdirmələrlə münasibəti ictimai fikir tariximizdə unudulmayan məsələlərin tədqiqat baxımından ona görə dəyərlidir ki, bu yanaşmaların özü də öyrənilməli və ictimaişəhdirməlidir. Kitabda "Anar Şərqdə ilk demokratik cümhuriyyətin yaranması haqqında" məqaləsi həm genişliyi və əhatəliliyi, həm də faktların dərinliyi baxımından xüsusi yer tutur.

Yeri gəldikcə Ulu öndərin tarixi proseslərlə bağlı verdiyi sərəncamlar, qərarlar da tədqiqata cəlb edilir. Və Anarın çox böyük zəhmət bahasına başa gətirdiyi ədəbi-publisistik, tarixi-fəlsəfi əsəri ehtiva etdiyi bütün qatlarla oxucu diqqətinə çəkilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Salatin Əhmədli Anarın bütün bir əsri özündə ehtiva edən və tariximiz üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məqaləsini şərh edərkən məsələyə həm də bu günün gözü ilə yanaşır.

Salatin Əhmədli qeyd edir ki, Anar "tarixçilərin, araşdırıcıların apardıqları araşdırmalara, gəldiyi qənaətlərə istinad etməklə fikirlərində heç bir təhrifə yol vermədən həm peşəkar bir siyasətçi, həm bir cümhuriyyətçi, həm xalqın ziyalı, alimi, publisisti, müəllimi kimi dəyərli fikirləri, nəsihətləri ilə bu məqalələrdə diqqətə çəkir". Salatin Əhmədinin qeydlərindən belə bir nəticə də hasil olur ki, Anar haqqında səhbet gədən məqaləsi ilə həm də çox məlumatlı, yüksək intellekt sahibi olan cəmiyyətsünasdır, politoloqdur. O, siyasi məsələlərə dair şərhlərinə də reallıq hissini itirmir, tam obyektiv mövqedən çıxış edir, bütün hallarda fikirlərini əsaslandırır bilir.

Elə bu səbəbdən də Anarın zəngin düşüncə aləmini əks etdirən bu tipli yazıları cəmiyyət üçün kifayət qədər işiq gücündədir. Görünür, Anarın şəxsiyyətinə qarşı qərəzli münasibətin əsasında onun düşüncə işığının gurluğu da əsas rol oynayıb.

Salatin Əhmədinin tədqiqatlarında biz Anarın həm də ədəbi-publisistik yaradıcılığını yox, həm də şəxsiyyətinin işığını tam aydınlıqla ilə görə bilirik.

(davamı var)